

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland

Azizi, M.B.

Citation

Azizi, M. B. (2020, April 9). *Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/87275>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/87275>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/87275> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Azizi, M.B.

Title: Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland

Issue Date: 2020-04-09

Bibliografie

Wetenschappelijke bronnen:

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. 2^e druk. London: Verso, 1991.

Appiah, Kwame Anthony. *Cosmopolitanism: Ethics in A World of Strangers*. New York en Londen: Northern & Company, 2006.

Appiah, Kwame Anthony. *De Erecode: hoe morele revoluties plaatsvinden*. Willem Visser (vertaling). Amsterdam: Boom Uitgevers, 2016.

Appiah, Kwame Anthony. *Kosmopolitisme: Ethiek in een wereld van vreemden*. Bert Bakker en Han van der Vegt (vertaling). Amsterdam: Bert Bakker, 2007.

Appiah, Kwame Anthony. *The Ethics of Identity*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

Aristoteles, "Politica." in: Tjitske Akkerman (redactie). *De kwetsbare democratie*. 2^e druk. Amsterdam: het Spinhuis, 2005. 18-30.

Audi, Robert (redactie). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. 2^e druk. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Antoninus, Marcus Aurelius. *Overpeinzingen*. Stichting School voor Filosofie/Amsterdam (vertaling). Amsterdam: Stichting Ars Floreat, 2006.

Azizi, Bashir. *In de spiegel van Afghanistan: Mogelijkheidsvoorwaarden voor de vrijheid van het subject in een gesloten samenleving*. (2011) <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=120896> (3 juli 2016).

Azizi, Bashir. *Navroz: Motivation and Cultural Mission, a Case Study Reunderstanding of Cultural Heritage*. The Netherlands: Shahmoama, 2003.

Baltzly, Dirk. "Stoicism." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (10 April 2018), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/stoicism/> (Geraadpleegd op 17 maart 2019).

Barfield, Thomas. *Afghanistan: a Cultural and Political History*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2010.

Beauchamp, Tom L.. *Philosophical Ethics: An Introduction to Moral Philosophy*. 3e druk. Boston: The McGraw-Hill Companies, 2001.

Beck, Ulrich. "The Cosmopolitan Manifesto." in: Gareth Wallace Brown en David Held (redactie). *The Cosmopolitanism Reader*. Cambridge: Polity Press, 2010.

Bellamy, Richard. "Introduction." in: Richard Bellamy en Madeleine Kennedy-Macfoy (redactie). *Citizenship, Critical Concepts in Political Science Volume 1: What is Citizenship? Theories of Citizenship: Classic and Contemporary Debates*. London and New York: Routledge, 2014. 1-19.

Benhabib, Seyla. *Another Cosmopolitanism*. New York: Oxford University Press, 2006.

van der Blom, D. *De verbouwing van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. Leiden: Uitgeverij Aspekt, 2016.

Bodelier, Ralf. *Kosmopolitische perspectieven: reflecties op 'Human Development' en 'Human Security'*. Tilburg: Celcus juridische uitgeverij en uitgeverij Wereldpodium, 2012.

Bok, Derek. "Can Higher Education Foster Higher Morals?". in: William H. Shaw (redactie). *Social and Personal Ethics*. Belmont etc.: Wadsworth Publishing Company, 1996. 494-503.

Boomkens, René. *Erfenissen van de Verlichting, basisboek cultuurfilosofie*. Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2011.

Bourke, Stephen (redactie). *Het Midden Oosten, van de prehistorie en het babylonische koninkrijk tot de opkomst van de islam*. Aad van de Kooij en Vitataal (vertaling). Kerkdriel: Librero, 2014.

Boyce, Marry. *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*. Manchester: Manchester University Press, 1984.

Branham, R. Bracht. Goulet-Cazé, Marie-Odile. *The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*. Berkley: University of California Press, 1996.

Bremmer, Rebekka. ten Kate, Laurens. Warrink, Eelke. *Encyclopedie van de Filosofie: van de oudheid tot vandaag*. Amsterdam: Boom, 2007.

- Breuilly, John. "Introduction". in: Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Chicago, Blackwell Publishing, 1983. xiii-liii.
- van den Brink, Gabriël. *Moderniteit als opgave: een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: Sun, 2007.
- Brown, Gareth Wallace. Held, David. "Editors Introduction". in: Gareth Wallace Brown en David Held (redactie). *The Cosmopolitanism Reader*. Cambridge: Polity Press, 2010. 1-14.
- Brown, Gareth Wallace. "Kant's Cosmopolitanism". in: Gareth Wallace Brown en David Held (redactie). *The Cosmopolitanism Reader*. Cambridge: Polity Press, 2010. 45-60.
- Clark, Peter. *Zoroastrianism: an Introduction to an Ancient Faith*. Sussex: Sussex Academic Press, 1998.
- Cliteur, Paul. "The Crucifix and the Ideal of a Religiously Neutral State". in: *Journal of Church and State*, Vol. 61 (2). 2018. 181-191.
- Cliteur, Paul. *God houdt niet van vrijzinnigheid*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004.
- Cliteur, Paul. *Het Monotheïstische Dilemma*. Amsterdam-Antwerpen: Uitgeverij de Arbeiderspers. 2010.
- Cliteur, Paul. *Moreel Esperanto*. Amsterdam en Antwerpen: Uitgeverij de Arbeiderspers, 3^e druk, 2007.
- Cliteur, Paul. *Natuurrecht, Cultuurrecht, Conservatisme: Grondslag van de Democratische Rechtsstaat*. Leeuwarden: Universitaire Pers Fryslân, 2005
- Cliteur, Paul. Herrenberg, Tom (redactie). *The Fall and Rise of Blasphemy Law*. Leiden: Leiden University Press, 2016.
- Cliteur, P.B.. *De filosofie van mensenrechten*. 2^e druk. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 1999.
- Coleman, Janet. *A History of Political Thought: From the Middle Ages to the Renaissance*. Oxford en Malden: Blackwell Publishers, 2000.
- Cook, John et al.. "Quantifying the consensus on anthropogenic global warming in the scientific literature". *Environmental Research Letters*, vol. 8 (2). IOP Publishing Ltd, 2013.
<https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/8/2/024024> (Geraadpleegd: 15 augustus 2019).

Dam, Bette. *Op zoek naar de vijand, Het verhaal van een terrorist die een vriend wilde zijn* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2019).

Dekker, G. en Stoffels, H.C.. *Godsdienst en samenleving: een introductie in de godsdienstsociologie*, 3^e druk. Kampen: uitgeverij Kok, 2009.

Dennett, Daniel. 2006. Let's teach religion – all religion – in schools. TED video.
https://www.ted.com/talks/dan_dennett_s_response_to_rick_warren/transcript.

Dershowitz, Alan. *Blasphemy: How the Religious Right is hijacking our Declaration of Independence*. Hoboken en New Jersey: John Wiley & Sons, 2007.

Derrida, Jacques. *Kosmopolieten aller landen, kop op: Over gastvrijheid*. W. van der Star (vertaling), 12-32. in: Wouter van Gils, Alexandra Hermesdorf, Laurens ten Kate en Eelke Warrink (redactie). *Filosofie, 5 De nieuwste filosofie*. Amsterdam: Company of Books, 2005. 283-301.

Descartes, René. *Over de Methode*. vertaald door Th. Verbeek. Meppel: Boom, 1979.

Dillon, Matthew. Garland, Lynda *Ancient Greece: Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Alexander the Great*. 3e druk. Londen en New York: Roudledge, Taylor & Francis Group, 2010.

Donnelly, Jack. "Cultural Relativism and Universal Human Rights". in: *Human Rights Quarterly*, 6. 1984. 400-419.

Donnelly, Jack. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca en London, Cornell University Press, 1989.

Epiktetos. *Zakboekje: Wenken voor een evenwichtig leven*, Hein L. van Dolen en Charles Hupperts (vertaling). Nijmegen: Sun, 2009.

Farhang, Mohammed Sediq. *Afghanistan dar Panj Qarne Akhyer*. Qum: Mossesah Matbati Ismaël, 1992.

Fennema, Meindert. *De moderne democratie geschiedenis van een politieke theorie*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2001.

Foster, Michael. "Johann Gottfried von Herder." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (25 augustus 2017) <https://plato.stanford.edu/entries/herder/> (geraadpleegd op 31 maart 2019).

Fukuyama, Francis. *De Oorsprong van onze politiek*. Robert Vernooij (vertaling). Amsterdam en Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2011.

Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism* 2^e druk. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 2006.

Ghobar, Mir Mohammed Ghulam. *Afghanistan dar masire tarikb*. 2^e druk. Iran: Pyame Mahajer, 1980.

Gray, John. *Zwarte Mis: apocalyptische religie en de moderne utopieën*. Rogier van Kappel en Albert Witteveen (vertaling). 4^e druk. Amsterdam: Ambo, 2009.

Grayling, A.C.. *Against all Gods: Six Polemics on Religion and an Essay on Kindness*. London: Oberon Books, 2007.

Grayling, A.C.. *The Age of Genius: The Seventeenth Century and the Birth of the Modern Mind*. London: Bloomsbury, 2016.

Grayling, A.C.. *Towards the Light: The Story of the Struggles for Liberty & Rights that made the Modern West*. London: Bloomsbury Publishing, 2007.

de Groot Isolde. Eidhof, Bram. *Democratisch burgerschapsonderwijs & scholierenverkiezingen, een verkennend onderzoek naar de huidige en wenselijke vormgeving van scholierenverkiezingen in Nederland anno 2017*. Plaats van uitgave onbekend: Universiteit voor Humanistiek & ProDemos, 2018.

Guiora, Amos. *The Crime of Complicity: the Bystander in the Holocaust*. Chicago en Illinois: Ankerwycke Books, 2017.

van Gunsteren, Herman. *Bouwen op burgers: Cultuur, preventie en de eigenzinnige burger*. Amsterdam: Uitgeverij van Gennep, 2008.

Habermas, Jürgen. *Geloven en weten en andere politieke essays*. Frank Rebel en Hans de Vries (vertaling). Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2009.

Habermas, Jürgen. *Recht en politiek in een tijd van globalisering*. Leon Pijnenburg (vertaling). Zoetermeer: Klement. 2011.

Hansen, David T. *The Teacher and the World: A Study of Cosmopolitanism as Education*. New York: Routledge, 2011.

Harari, Yuval Noah. *21 Lessen voor de 21ste Eeuw*. Inge Pieters (vertaling). Meppel: Thomas Rap, 2018.

Harvey, David. *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*. New York: Columbia University Press, 2009.

Hazard, Paul. *The European Mind 1680-1715*. J. Lewis May (vertaling). Harmondsworth: Penguin University Books, 1973.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Philosophy of History*. J. Sibree (vertaling). New York: Dover, 1956.

Held, David. *Cosmopolitanism: ideals and realities*. Cambridge: Polity Press, 2010.

Herrenberg, Tom. "Denouncing Divinity: Blasphemy, Human Rights, and the Struggle of Political Leaders to defend Freedom of Speech in the Case of *Innocence of Muslims*". *Ancilla Iuris* 1. 2015. 1-19.

van der Hoek, Broer. "Meedoen alleen is niet genoeg". in: M.H. Bernaerts en C. van Kesteren (redactie). *Maatschappijleer Hoofdzaken, Landelijk Expertisecentrum, Mens en Maatschappijvakken*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, 2012.

Hooghoff, Hans. Bron, Jeroen. "Schoolontwikkeling en actief burgerschap". in: Jules Peschar, Hans Hooghoff, Anne Bert Dijkstra en Geert ten Dam (redactie). *Scholen over Burgerschap, naar een kennis over burgerschapsopdracht*. Antwerpen en Amsterdam: Garant, 2010. 289-310.

Israel, Jonathan I.. *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2001.

Israel, Jonathan. *Revolutionary Ideas: An Intellectual History of the French Revolution from The Rights of Man to Robespierre*. Oxford & Princeton: Princeton University Press, 2014.

Israel, Jonathan. *A Revolution of the Mind: Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy*. Princeton en Oxford: Princeton University Press, 2010.

Kant, Immanuel. *Kritiek van het Oordeelsvermogen*. Jabik Veenbaas en Willem Visser (vertaling). Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2009.

Kant, Immanuel. *Kritiek van de Zuivere Rede*. Jabik Veenbaas en Willem Vissers (vertaling). 2^e druk. Amsterdam: Boom, 2005.

Kant, Immanuel. *Metaphysik der Sitten*. Königsberg: uitgeverij onbekend, 1797.

Kant, Immanuel. *Naar de eeuwige vrede: een filosofisch ontwerp*. Voorwoord, inleiding en annotaties door Thomas Mertens. Thomas Mertens en Edwin van Elden (vertaling). Amsterdam: Boom, 2004.

Kant, Immanuel. *Wat is verlichting?*. B. Delfgaauw (vertaling). Kampen: Kok en Agora, Kampen, 1988.

Kant, Immanuel. *Zum ewigen Frieden, Ein philosophischer Entwurf*. Königsberg. 1795.

Keller, Nuh Ha Mim. *Reliance of the Traveller*. Revised Edition. The Classic Manual of Islamic Sacred Law 'Umdat al-Salik' by Ahmad ibn Naqib al-Misri (d. 769-1368). in Arabic with Facing English Text, Commentary, and Appendices, Nuh Ha Mim Keller (redactie en vertaling). Beltsville: Amana Publications, 1994.

Keohane, Robert O., Nye Jr., Joseph S.. "Globalization: What's New? What's Not? (And So What?)" in: David Held en Anthony McGrew (redactie). *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*. Malden en Cambridge: Polity Press, 2000. 75-83.

Khalilzad, Zalmay. *The Envoy: from Kabul to the White House, my Journey Through a Turbulent World*. New York: St. Martin's Press, 2016.

De Kievid. Jan. *Democratie: ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Den Haag: ProDemos, 2012.

Kirk, G.S., Raven, J.E.. *The Presocratic Philosophers: A critical History with a Selection of Texts*. London: Cambridge University Press, 1957.

Kissinger, Henry. *World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History*. London: Penguin Books, 2014.

Kleingeld, Pauline. Brown, Eric. "Cosmopolitanism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (21 Juli 2013) <http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/cosmopolitanism> (10 Septemer 2016).

Kleingeld, Pauline. *Wereldburgers in eigen land: Over kosmopolitisme en patriottisme* (2005)
<https://www.rug.nl/filosofie/kcf/onze-mensen/oratie-kleingeld.pdf> (22 juli 2018).

Kohlberg, Lawrence. "Moral Education". in: Harry J. Gensler, a.o. (redactie). *Ethics*. New York/London: Contemporary Readings, Routledge, 2004. 186-194.

Kramnick, Isaac (redactie). *The Portable Enlightenment Reader*. Harmondsworth: Penguin Books, 1995.

Kymlicka, Will. *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. 2e editie. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Labrie, Arnold. "IJKpunten in het theoretische en historiografische debat". in: Leo H.M. Wessels en Toon Bosch (redactie). *Nationalisme naties en staten: Europa vanaf circa 1800 tot heden*, Nijmegen: Van tilt, 2015. 50-102.

Labrie, Arnold. "Van Wenen tot Frankfurt, 1815-1848", in: Leo H.M. Wessels en Toon Bosch (redactie), *Nationalisme naties en staten: Europa vanaf circa 1800 tot heden*, Nijmegen: Vantilt 2015) 158-281.

Laërtius, Diogenes. *Leven en leer van beroemde filosofen*. Rein Ferwerda (vertaling). Budel: Uitgeverij Damon, 2008.

Letteval, Rebecka. Linder, My Klockar. *The Idea of Kosmopolis: History, Philosophy and Politics of World Citizenship*. Hudinge: Södertörns Högskola. 2008.

Leurdijk, J.H.. *Wereldpolitiek: Over de betrekkingen tussen staten*. Bussum: Coutinho. 2001.

Leverink, René. "Schoolportret: Guido de Brès". in: Jules Peschar, Hans Hooghoff, Anne Bert Dijkstra en Geert ten Dam (redactie). *Scholen over Burgerschap, naar een kennis over burgerschapsonderwijs*. Antwerpen en Amsterdam: Garant, 2010. 15-17.

Loose, Donald. "Het belang van het christelijke paradigma voor de verhouding samenleving en religie." in: Donald Loose, E.A., *Religie in het Publieke Domein, fundament en fundamentalisme*. Vught: DAMON bv., 2007. 140-171.

Mertens, Thomas. *Mens & Mensenrechten: basisboek rechtsfilosofie*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2012.

Morsink, Johannes. "The Philosophy of the Universal Declaration". in: *Human Rights Quarterly*, 6. 1984.

309-334.

Munniksma, Anne. Dijkstra, Anne Bert. van der Veen, Ineke. Ledoux, Guuske. van de Werfhorst, Herman. ten Dam, Geert. *Burgerschap in het voortgezet onderwijs: Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.

Naerebout, Frits. *Griekse Democratie*. Amsterdam: Salomé, 2005.

Nickel, James, W.. *Making Sense of Human Rights*. Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights. Berkley/Los Angeles/London: University of California Press, 1987.

Nielsen, Kai. "Ethical Relativism and the Facts of Cultural Relativity". in: *Social Research*, 33, 4. 1966. 531-551.

Nojumi, Neamatollah. *The Rise of the Taliban in Afghanistan: Mass Mobilization, Civil War and the Future of the Regime*. New York: Palgrave, 2002.

Nussbaum, Martha. *De breekbaarheid van het goede, Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur*. Patty Adelaar (vertaling). Amsterdam: Ambo, 2006.

Nussbaum, Martha. *Cultivating Humanity*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.

Nussbaum, Martha. "Kant and Cosmopolitanism". in: Gareth Wallace Brown en David Held (redactie). *The Cosmopolitanism Reader*. Cambridge: Polity Press, 2010. 27-44.

Nussbaum, Martha. *Niet voor de winst, waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*. Rogier van Kappel (vertaling). 14^e druk. Amsterdam: Ambo/Anthos uitgevers, 2017.

Nussbaum, Martha. *De nieuwe religieuze intolerantie, een uitweg uit de politiek van de angst*. Rogier van Kappel (vertaling). Amsterdam: Ambo | Anthos uitgevers, 2013.

Nussbaum, Martha. *Oplevingen van het denken: over de menselijke emoties*. Amsterdam: Ambo, 2001.

Onfray, Michel. *Atheologie: De hoofdzonden van jodendom, christendom en islam*. Harrie Nelissen (vertaling en Anneke van der Straaten (vertaling). Amsterdam: Mets & Schilt, 2005.

Onfray, Michel. *Cynismen: portret van de bondse filosoof*. Piet Meeuse (vertaling). Baarn: Ambo, 1992. 47.

- Oxley, Laura. Morris, Paul. "Global Citizenship: A Typology for Distinguishing its Multiple Conceptions". *British Journal of Educational Studies* (2013) 301-325.
- Peschar, Jules. et al. *Scholen voor burgerschap: naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs*. R.J. Bosker et al. (redactie). Antwerpen en Apeldorn: Garant uitgeverij, 2010.
- Pickety, Thomas. *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Lidewij van den Berg, Marianne Kaas, Ankie Klootwijk, Daan Pieters en Manik Sarkar (vertaling). Amsterdam: De Bezige Bij, 2014.
- Pinker, Steven. *Verlichting nu, een pleidooi voor rede, wetenschap, humanisme en vooruitgang*. Ralph van der Aa (vertaling). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact, 2018.
- Plato, "Constitutie." in: Tjitske Akkerman (redactie). *De kwetsbare democratie*. 2^e druk. Amsterdam: Het Spinhuis, 2005. 7-17.
- Rashid, Ahmed. *Taliban*. Tinke Davids (vertaling). Amsterdam en Antwerpen: Atlas, 2002.
- Renan, Ernest. *Wat is een natie?*. Coos Huijsen en Geerten Waling (vertaling). Amersfoort: Elsevier Boeken, 2013.
- Robertson, Geoffrey. *Crimes against Humanity: The Struggle for Global Justice*. London: Penguin Books, 2012.
- Rosati, Massimo (redactie). Stoeckl, Kristina (redactie). *Multiple Modernities and Postsecular Societies*. Farnham: Ashgate, 2012.
- Russell, Bertrand. *Geschiedenis van de Westers Filosofie, vanuit de politieke en sociale omstandigheden van de Griekse Oudheid tot in de twintigste eeuw*. Rob Limburg en Vivian Franken (vertaling). 23^e druk. Utrecht: Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers, 2006).
- Russell, Bertrand. *The Scientific Outlook*. London en New York: Routledge, 2001.
- Safranski, Rüdiger. *Hoeveel globalisering verdraagt de mens?*. Mark Wildschut (vertaling). Amsterdam en Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2004.
- Sandel, Michael J.. *Rechtvaardigheid, wat is de juiste keuze?*. Dick Lagrand en Marjolein Sloterdijk (vertaling). Plaats onbekend: Uitgeverij Ten Have, 2010.

- Sassen, Saskia. *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Schama, Simon. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. New York: Random House, 1989.
- Scruton, Roger. *England and the Need for Nations*. London: Civitas, 2004.
- Sen, Amartya. *Het idee van rechtvaardigheid*. Hessel Daalder en Steven van Luchene (vertaling). Rotterdam: Lemniscaat, 2013.
- Sherman, Franklin. "Dietrich Bonhoefer, german theologian." *Encyclopaedia Britannica* (Datum laatste wijziging onbekend) <https://www.britannica.com/biography/Dietrich-Bonhoeffer> (25 november 2018).
- Singer, Peter. *The Expanding Circle: Ethics, Evolution, and Moral Progress*. With a new afterword by the author. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2011.
- Singer, Peter. *Ethiek in een tijd van globalisering*. Bab Westerveld (vertaling). Rotterdam: Lemniscaat b.v., 2003.
- Singer, Peter. *Een ethisch leven*. C. Sykora Hendriks (vertaling). Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum, 2001.
- Singer, Peter. *One World: The Ethics of Globalization*. New Haven & London: Yale University Press, 2002.
- Sloterdijk, Peter. *Kritiek van de cynische rede*. Tinke Davids en Hans Driessen (vertaling). Amsterdam: boom, 2013.
- Smith, Anthony D. *Nationalism*. 2^e druk. Cambridge: Polity, 2010.
- Snyder, Jack. *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*. New York en London: W.W. Norton & Company, 2000.
- Spanta, Rangin Dadfar. *Syasat Afghanistan; Rawayyate Až droen Kabul*: Aazem Publications, 2017.
- Stace, W.. T. *The Concept of Morals*. London: Macmillan and Co. 1937.

Stace, W.. T. *A Critical History of Greek Philosophy*. London: Macmillan and Limited ST Martins Street, 1920.

Steger, Manfred. *Globalisering*. Cornelis van Ginneken (vertaling). Amsterdam: AUP, 2014.

de Sousa Santos, Boaventura. "Beyond Neoliberal Governance: The World Social Forum as Subaltern Cosmopolitan Politics and Legality." in: Boaventure de Sousa Santos en César A. Rodríguez-Garavito (redactie). *Law and Globalization from Below: Towards a Cosmopolitan Legality* New York: Cambridge University Press, 2005. 29-63,

de Sousa Santos, Boaventura. Rodríguez-Garavito, César A.. "Law, Politics, and the Subaltern in Counter-Hegemonic Globalization." in: Boaventure de Sousa Santos en César A. Rodríguez-Garavito (redactie). *Law and Globalization from Below: Towards a Cosmopolitan Legality*. New York: Cambridge University Press, 2005. 1-26.

Verhaeghe, Paul. *Identiteit*. 5e druk. Amsterdam: *De Bezige Bij*, 2012.

Verkoren, Willemijn. Junne, Gerd. "Rechtvaardigheid en geweld: hoe conflicten zijn ingebed in het mondiale systeem. in: Henk van Houtum en Joost van Vugt (vertaling). *Eerlijke nieuwe wereld: voorbij de grenzen van de natiestaat*. Zoetermeer: Klement, 2012. 125-152.

Veugelers, Wiel. "Denken over burgerschapsvorming". in: Jules Peschar, Hans Hooghoff, Anne Bert Dijkstra en Geert ten Dam (redactie). *Scholen over Burgerschap, naar een kennis over burgerschapsonderwijs*. Antwerpen en Amsterdam: Garant, 2010. 43-60.

Veugelers, Wiel, Derriks Mechtild en Ewoud de Kat. *Mondiale Vorming in Burgerschap: De Pedagogische Dimensie* 70. Amsterdam: Instituut voor de Lerarenopleiding UvA, 2008.

Veugelers, Wiel, Stolk, Vincent en Bron, Jeroen. *Op zoek naar gedeelde waarden: handreiking waarden en burgerschapsvorming op scholen* (september 2015) <http://downloads.slo.nl/Repository/op-zoek-naar-gedeelde-waarden.pdf> (1 juni 2016).

Veugelers, Wiel. "The moral and political in global citizenship." *Globalisation, Societies and Education* (2011) 473-485.

Vranken, Jan. Henderickx, Erik. van Hootegem, Geert. Vanmarcke, Luc. *Het speelveld, de spelregels en de spelers, handboek sociologie*. Leuven/Den Haag: uitgeverij Acco, 2017.

Walzer, Michael. "Citizenship". in: Richard Bellamy en Madeleine Kennedy-Macfoy (redactie). *Citizenship, Critical Concepts in Political Science Volume 1, What is Citizenship? Theories of Citizenship: Classic and Contemporary Debates*. London and New York: Routledge, 2014. 86-92.

Weber, Max. *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*. Mark Wildschut (vertaling). Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2012.

Westerman, Pauline. "Thomas van Aquino en de middeleeuwen." in W.J. van der Dussen (redactie). *Inleiding in de filosofie Griekse oudheid middeleeuwen*. 3^e druk. Heerlen: Open Universiteit, 1998.

Young, Iris Marion. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 1990.

Zee, Machteld. *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*. The Hague: Eleven, 2015.

Zee, Machteld. *Heilige identiteiten: Op weg naar een shariastaat?*. Amsterdam: Querido, 2016.

Groot nieuws Bijbel: vertaling in omgangstaal. Nederland, Katholieke Bijbelstichting Boxtel en Haarlem, 1984.

Grote Nederlandse Bijbelvertaling: vertaling in omgangstaal. Nederland, Katholieke Bijbelstichting Boxtel en Haarlem, 1984.

The Holy Qur-ān. The Kingdom of Saudi Arabia: The Presidency of Islamic Researches, 1413.

Beleidsdocumenten en juridische bronnen

European Court of Human Rights. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and Protocol*. 4 november 1950. <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c=>
(Geraadpleegd: 16 maart 2019)

Islamitische Republiek Afghanistan, *Grondwet van Afghanistan*, (Afghanistan, 2004).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Algemeen ambtsbericht Afghanistan*, (15 november 2016) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/ambtsberichten/2016/11/15/algemeen-ambtsbericht-afghanistan>. (30 juni 2019).

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. *Kamerbrief over burgerschap in het onderwijs* (16 december 2013) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2013/12/16/kamerbrief-over-burgerschap-in-het-onderwijs>. (De bovenstaande link is helaas niet meer actief. De brief is te vinden in het overheidsarchief op deze website: <http://rijksoverheid.archiefweb.eu/#archive>. Hyperlinks van deze site zijn helaas niet eenvoudig te kopiëren. Gebruik de zoekfunctie om de brief in handen te krijgen.)

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. *Kamerbrief met reactie op het burgerschapsonderzoek ICCS* (27 november 2017), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2017/11/27/kamerbrief-met-reactie-op-het-burgerschapsonderzoek-iccs> (Geraadpleegd: 30 juni 2019).

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. *Kamerbrief over versterking burgerschapsonderwijs*. (7 februari 2017) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2017/02/07/kamerbrief-over-versterking-burgerschapsonderwijs> (Geraadpleegd: 30 juni 2019).

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Voorstel van wet tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs*, (05 juni 2018 – Consultatiepublicatie) <https://www.internetconsultatie.nl/burgerschap> (Geraadpleegd: 30 juni 2018).

Onderwijsinspectie. *De Staat van het Onderwijs: Onderwijsverslag* (2009/2010). <https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/publicaties/2011/04/20/de-staat-van-het-onderwijs-onderwijsverslag-2009-2010> (Geraadpleegd: 03 juni 2017).

Onderwijsraad. Briefadvies wetsvoorstel burgerschapsopdracht (27 september 2018) <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/2018/briefadvies-wetsvoorstel-burgerschapsopdracht/item7687> (geraadpleegd op 3 juli 2019)

Rechtbank Den Haag, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 24 Juli 2016.

Tweede Kamer. *Motie Kooiman c.s. over burgerschapsvorming in het onderwijs*. (22 november 2011) <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2011Z23785&did=2011D57383> (geraadpleegd op 30 Juni 2019).

Tweede Kamer. *Motie van het lid Yücel over evaluatie van het initiatiefwetsvoorstel-Dijsselbloem c.s. over burgerschapsvorming* (5 maart 2013)

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2013Z04336&did=2013D09042>

(geraadpleegd op 30 juni 2019)

Tweede Kamer, “Regerakkoord 2017: ‘Vertrouwen in de toekomst’”, (2017)

<https://www.rijksoverheid.nl/regering/regerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst>, (Geraadpleegd: 20 juni 2019).

Verenigde Naties. “Convention on the Rights of the Child”, *Verenigde Naties* (20 november 1998).

https://wetten.overheid.nl/BWBV0002508/2002-11-18#Verdrag_2 (geraadpleegd: 4 juli 2019).

Verenigde Naties, *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (10 december 2018)

<https://www.navigator.nl/document/2a4b05b7619ad831d99cd0f3efc7f1f5/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens-10-12-1948-tot-?ctx=0143a9b42d4385e24dfcf97caecc4e4e> (Geraadpleegd: 13 maart 2019).

The White House. *Statement of the President of the situation in Paris*. Office of the Press Secretary. (13 november 2015) <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/11/13/statement-president-situation-paris> (Geraadpleegd: 20 maart 2019).

Journalistieke bronnen en overige:

Afghanistan, Sulh. “Harf haye Trump Az Pushte Pardah Muzakerat Ba Taliban Byangare Cheest?”. *BBC Persia* (24 november 2018) <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-46319949> (geraadpleegd 14 april 2019).

Al Jazeera, “Taliban holds talks with US envoy in Qatar.” *Al Jazeera* (19 november 2018)

<https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2018/11/taliban-hold-talks-envoy-qatar-181118085252177.html> (geraadpleegd op 09 december 2018).

Al Jazeera, “Qatari emir: Our sovereignty is a red line,” *Al Jazeera* (30 Oktober

017) <https://www.aljazeera.com/news/2017/10/qatar-emir-blockading-countries-regime-change-171029194842654.html> (Geraadpleegd op 30 Oktober 2017).

Amnesty International. “Stop met het terugsturen van asielzoekers naar Afghanistan.” *Amnesty International* (5 oktober 2017) <https://www.amnesty.nl/actueel/stop-met-het-terugsturen-van-asielzoekers-naar-afghanistan> (geraadpleegd op 31 Maart 2019).

Amnesty International. “Spoedactie: VN moet dood Journalist Kashoggi onderzoeken.” *Amnesty International* (Datum laatste wijziging onbekend) https://secure.amnesty.nl/spoedactie_khashoggi (9 december 2018).

Andere Tijden: “Op vakantie naar Afghanistan, Hippië Trail: het verdwenen pad naar het paradijs.” *Andere Tijden* (13 mei 2017) <https://www.anderetijden.nl/aflevering/707/Op-vakantie-naar-Afghanistan>, (Geraadpleegd op 16 maart 2019).

ANP. “Hoge raad bevestigt veroordeling van Anraat.” *Trouw* (30 Juni 2009) <https://www.trouw.nl/home/hoge-raad-bevestigt-veroordeling-van-anraat~aced0c8b/> (Geraadpleegd op 7 oktober 2018).

Arbazadah, Nushin. “What a Mob Says About the State of Islam in Afghanistan”. *Foreign Policy* (26 maart 2015) <https://foreignpolicy.com/2015/03/26/what-a-mob-says-about-the-state-of-islam-in-afghanistan/> (geraadpleegd op 14 april 2019).

BBC, “Who are the taliban?” *BBC* (26 mei 2016) <https://www.bbc.com/news/world-south-asia-11451718> (geraadpleegd op 31 maart 2019).

BBC Persian. “Abdullah: Aghaz tawze shenasnamahaye electronic dawat ba buhran ast.” *BBC Persian* (3 Mei 2018) <http://www.bbc.com/persian/world-43988396> (geraadpleegd: 9 Juni 2019).

BBC Persian. “Baraye nukhusteen bar yak wazire pishine kabinah ba etehame ‘feshad’ mahakemah alani shud”. *BBC Persian* (2 juni 2018). <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-44684534> (geraadpleegd: 04 juli 2019).

BBC Persian. “Barpaye namaze baran dar Nangarhar wa Paktia ba darkhwaste Ashraf Gani,” *BBC Persian* (25 Januari 2018) <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-42815327> (geraadpleegd op 31 maart 2019).

BBC Persian, “Buddgah beesh az penjah maktabe khyali dar welayate Paktia Afghanistan qata shud”, *BBC Persian* (28 februari 2016),

http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2016/02/160228_k04_ghost_schools_discovered_in_paktia
(geraadpleegd: 03 juli 2019)

BBC Persian. “Eteraze Flane Maduni dar Kabul Bal Sangsure Yak dchter dar Ghoor.” *BBC Persian* (6 november 2016)

http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2015/11/151106_fm_kabul_protest_condem_rukhshana_stoning (geraadpleegd op 10 september 2016).

BBC Persian. “Goftogoye Harun Najadizada ba Hamid Karzai”. *BBC Persian* (24 september 2016).

http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2016/09/160924_om_karzai (geraadpleegd: 04 juli 2019).

BBC Persian, “Hushdare Hafiz Mansur dar mawrede gustedre efratgrayee mazhabi dar danishgah haye Afghanistan”, *BBC Persian* (27 november 2016), <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-38124994> (geraadpleegd: 3 juli 2019).

BBC Persian. “Masulan bekefayatie khud ra tawjeh na kuneed.” *BBC Persian* (9 Oktober 2016)

<http://www.bbc.com/persian/afghanistan-37602610> (geraadpleegd: 9 Juni 2019).

BBC Persian. “Masuk Nezami Orohe Taliban dar Walayate Baghlan dar Yak Khudawe Police Dastghir Shud.” *BBC Persia* (19 juni 2016)

http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2016/06/160619_k05_taliban_ledar_arrested_in_baghlan (geraadpleegd op 10 september 2016).

BBC Persian. “Neeme az danishamozan madares Kabul mawrede khushunat qarar gereftah and”. *BBC Persian* (10 februari 2018). <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-43018158> (geraadpleegd: 03-07-2019).

BBC Persian, “Neshaste Olamye deen dar Indonesie,” *BBC Persian* (11 mei 2018).

<http://www.bbc.com/persian/afghanistan-44080491> (geraadpleegd op 31 maart 2019).

BBC Persian. “Rooznama hay Kabul.” *BBC Persian* (17 augustus 2016)

http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2016/08/160817_k04_kabul_press_review (Geraadpleegd op 24 augustus 2016).

Bush, George W. “George Walker Bush’s Second State of the Union”. Wikipedia (29, Januari 2002)

https://en.wikisource.org/wiki/George_W._Bush%27s_Second_State_of_the_Union_Address (geraadpleegd op 25 augustus 2016).

Bush, George W.. "Transcript: George Bush's speech on Iraq." *The Guardian* (7 oktober 2002) <https://www.theguardian.com/world/2002/oct/07/usa.iraq> (geraadpleegd: 28 december 2018).

CBS. "Meer dan de helft Nederlanders niet religieus," *CBS* (12 oktober 2018) <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/43/meer-dan-de-helft-nederlanders-niet-religieus> (geraadpleegd: 12 oktober 2018).

Eidhof, Bram. Kruiter, Albert Jan. *Consensusdoelen in het Nederlandse burgerschapsonderwijs: een verkenning*. Instituut voor Publieke waarden (2016) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-798778.pdf>. (geraadpleegd: 03-07-2019)

Gall, Carlotta. "Afghanistan to Expel 2 officials," *New York Times* (27 december 2007) <https://www.nytimes.com/2007/12/27/world/asia/27afghan.html> (geraadpleegd op 27 januari 2019).

Harun Najadizada. "Afghanistan; awardgahe digare baraye Iran wa Arabistan". *BBC Persian* (21 november 2016). <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-38043483> (geraadpleegd: 3 juni 2019).

Hirschorn, Phill. "9/11 jurors face complex life or death decisions," CNN, (26 april 2006) <http://edition.cnn.com/2006/LAW/04/25/moussaoui.trial/> (geraadpleegd op 07 oktober 2018).

Hofs, Yvonne. "Kabinet hard onderuit in race naar Urgenda-doel; het doel kan niet meer worden gehaald." *Volkskrant* (23 januari 2019) <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kabinet-hard-onderuit-in-race-naar-urgenda-doel-het-doel-kan-niet-meer-gehaald-wordsen~bde3acb3/> (geraadpleegd op 3 februari 2019).

van Hoogstraten, Diederik. "De Strijd tegen Klimaatverandering voert Californië wel zonder Trump." *NRC* (6 Juni 2017), <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/06/06/strijd-tegen-klimaatverandering-voert-californie-wel-zonder-trump-10947134-a1561850> (geraadpleegd op 19 Juni 2017).

Husaini, Ali. "Malalai Joya: Sulh Ba Taliban Khatarnakter Az Jang Ba Ien Grooh Ast." *BBC Persia* (8 Maart 2019) <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-47501903> (Geraadpleegd op 15 april 2019).

IIEP. UNESCO. "3 pillars of Afghanistan's education plan." *IIEP UNESCO* (12 februari 2018), <http://www.iiep.unesco.org/en/3-pillars-afghanistans-education-plan-4379> (Geraadpleegd op 16-06-2019).

Jaeger, Toef. “Ik wilde het land eigenlijk niet uit voordat Asia Bibi weg kon,” *NRC Handelsblad* (5 november 2018) <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/11/05/ik-wilde-het-land-eigenlijk-niet-uit-voordat-asia-bibi-weg-kon-a2753957> (geraadpleegd op 24 november 2018).

Kargar, Zarghuna. “Farkhunda: the making of a martyr.” *BBC World News* (11 augustus 2015) <https://www.bbc.com/news/magazine-33810338> (20 januari 2019).

Kranenburg, Mark. “Frans Timmermans bezorgder dan ooit over Europa“, *NRC* (9 november 2015) <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/11/09/frans-timmermans-bezorgder-dan-ooit-over-europa-a1411632> (3 juli 2017).

van der Kruk, Bert. *Burgerschap: geven en nemen*. Verus (20 juni 2019). <https://www.verus.nl/actueel/nieuws/burgerschap-geven-en-nemen> (Geraadpleegd: 02 juli 2019).

Lahire, Nathalie. *Afghanistan: promoting education during times of increased fragility (English)* (Washington D.C.: World Bank Group, 2018). <http://documents.worldbank.org/curated/en/280721531831663216/Afghanistan-promoting-education-during-times-of-increased-fragility> (Geraadpleegd: 02-07-2019).

Landler, Mark. “U.S. Diplomat is Focus of Afghan Leaders’ Anger Over Peace Talks With Taliban.” *New York Times* (15 Maart 2019) <https://www.nytimes.com/2019/03/15/us/politics/zalmay-khalilzad-afghanistan-taliban-talks.html> (Geraadpleegd op 15 april 2019).

Mulder, Eildelt. “De Pakistaanse Asia Bibi is ter dood veroordeeld, om een slok water.” *Trouw* (12 oktober 2018) <https://www.trouw.nl/religie-en-filosofie/de-pakistaanse-asia-bibi-is-ter-dood-veroordeeld-om-een-slok-water~afbf21da/> (geraadpleegd op 11 november 2018).

Nationmaster. “Netherlands Literacy Stats.” *Nationmaster*. <https://www.nationmaster.com/country-info/profiles/Netherlands/Education/Literacy> (Geraadpleegd op 16-6-2019).

Nichols, Michelle. “Angelina Jolie pushes for women to be part of Afghan peace talks,” *Reuters* (29 Maart 2019) <https://www.reuters.com/article/us-afghanistan-talks-jolie/angelina-jolie-pushes-for-women-to-be-part-of-afghan-peace-talks-idUSKCN1RA2HA> (Geraadpleegd op 15 april 2019)

Noor, Sahar. “Straf Moordenaars van Afgaanse Farkhunda.” *De Volkskrant* (25 maart 2015) <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/straf-moordenaars-van-afgaaanse-farkhunda~ba2a4788/> (Geraadpleegd op 19 januari 2019).

NOS “100 miljoen meer armen door klimaatverandering.” *NOS* (8 november 2015) <http://nos.nl/artikel/2067933-100-miljoen-meer-armen-door-klimaatverandering.html> (geraadpleegd op 03 juni 2017).

Onderwijs in Cijfers. “Uitgaven”. <https://www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen/onderwijs-algemeen/uitgaven> (Geraadpleegd op 02-07-2019).

Osman, Borhan. “The Killing of Farkhunda (2): Mullahs, feminists and a gap in the debate.” *Afghanistan Analyst Network* (29 April 2015) <https://www.afghanistan-analysts.org/the-killing-of-farkhunda-2-mullahs-feminists-and-a-gap-in-the-debate/> (geraadpleegd op 14 April 2019).

Rasmussen, Sune Engel. “Family of Afghan Woman lynched by mob take comfort from tide of outrage”, *The Guardian* (23 maart 2015). <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/23/attention-from-media-family-would-be-in-danger> (geraadpleegd op 20 januari 2019).

Riemersma, Greta. “Bette Dam ontrafelde het leven van Talibanleider mullah Omar: Hij had een gesprekspartner kunnen zijn,” *De Volkskrant* (22 februari 2019) <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/bette-dam-ontrafelde-het-leven-van-talibanleider-mullah-omar-hij-had-een-gesprekspartner-kunnen-zijn~b9c6e235/> (geraadpleegd op 16 maart 2019).

Roye, Zafar Shah. “Dar Sezdah Saal Tanha Yak Madahe Qanune Assi Naqz Nashundah.” *8 Subh* (8 Mei 2016) <http://8am.af/1395/02/19/massive-and-systematic-violation-of-constitution-2/> (geraadpleegd op 10 september 2016).

Rubin, Alissa J. “Flawed Justice After a Mob Killed an Afghan Woman”. *The New York Times* (26 december 2015) <https://www.nytimes.com/2015/12/27/world/asia/flawed-justice-after-a-mob-killed-an-afghan-woman.html> (20 januari 2019).

Schrijvers, Erik. Kremer, Monique. “Kosmopolitisme is Onvermijdelijk”, *Bureau de Helling* (21 september 2006), <https://bureaudehelling.nl/auteur/erik-schrijvers> (20 Januari 2017).

Starkey, Jerome. “Drugs for Guns: how the Afghan Heroin Trade is Fuelling the Taliban Insurgency.” *Independent* (29 april 2008) <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/drugs-for-guns-how-the-afghan-heroin-trade-is-fuelling-the-taliban-insurgency-817230.html> (geraadpleegd op 9 december 2018).

Trouw. "Premier Rutte: Nederland is in oorlog met IS." *Trouw* (14 november 2015) <https://www.trouw.nl/home/premier-rutte-nederland-is-in-oorlog-met-is~a44350e8/> (geraadpleegd op 03 juli 2017).

Trouw. "Tweede kamer wil Asia Bibi onderdak bieden." *Trouw* (4 November 2018) <https://www.trouw.nl/religie-en-filosofie/tweede-kamer-wil-asia-bibi-onderdak-bieden~afa47529/> (24 november 2018).

UNESCO. "Enhancement of Literacy in Afghanistan (ELA) Programme." *UNESCO*. <http://www.unesco.org/new/en/kabul/education/youth-and-adult-education/enhancement-of-literacy-in-afghanistan-iii/> (Geraadpleegd op 16-06-2019).

Unesco Institute for Statistics. "Education Expenditures". in: Databank Worldbank. "Education Statistics". (2017) <https://databank.worldbank.org/source/education-statistics-%5E-all-indicators/Type/TABLE/preview/on#> (Geraadpleegd: 02-07-2019).

Urgenda. "Waarom weten we zeker dat de mens klimaatverandering veroorzaakt". *Urgenda* (datum laatste wijziging onbekend) <https://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatvragen/waarom-weten-we-zeker-dat-de-mens-klimaatverandering-veroorzaakt/> (geraadpleegd op 03 februari 2019).

van der Veen, Casper. "Pakistaanse Christen Asia Bibi vrijgelaten." *NRC Handelsblad* (7 november 2018) <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/11/07/pakistaanse-christen-asia-bibi-vrijgelaten-a2754383> (24 november 2018).

Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs, *Scholen moeten vanuit eigen visie aan de slag met burgerschapsvorming* (9 januari 2014) <http://www.verus.nl/nieuws/scholen-moeten-vanuit-eigen-visie-aan-de-slag-met-burgerschapsvorming> (geraadpleegd op 5 Juni 2016).

Volkskrant, "Ministers roepen klimaatpijbelars tot de orde: 'Je leert meer op school dan op het Malieveld,'" *de Volkskrant* (01 februari 2019) <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/ministers-roepen-klimaatpijbelars-tot-de-orde-je-leert-meer-op-school-dan-op-het-malieveld-~b0cec5dd/> (Geraadpleegd op 03 februari 2019).

Volkskrant, "Recordoogst voor Afghaanse papaverboeren." *Volkskrant*, (07 mei 2015) <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/recordoogst-voor-afghaanse-papaverboeren~b9d1adb9/> (geraadpleegd op 09 juli 2018).

Vreeken, Rob “Afghanen geven voorkeur aan Taliban, niet aan politie”, *Volkscrant* (28 september 2015) <https://www.volkscrant.nl/nieuws-achtergrond/afghanen-geven-voorkeur-aan-taliban-niet-aan-politie~be802ec3/> (geraadpleegd op 31 maart 2019).

de Vries, Marijke. “35.000 klimaatpijbelers zetten Belgische politiek onder druk.” *Trouw* (24 januari 2019) <https://www.trouw.nl/home/35-000-klimaatpijbelers-zetten-belgische-politiek-onder-druk~ac6dcd9/> (geraadpleegd op 03 februari 2019).

Watts, Jonathan. “‘No doubt left’ about scientific consensus on global warming, say experts”. *Guardian*. 24 juli 2019. <https://www.theguardian.com/science/2019/jul/24/scientific-consensus-on-humans-causing-global-warming-passes-99> (Geraadpleegd: 15 augustus 2019).

Westminster Abbey. “Sermon Given at Matins on the Fifteenth Sunday after Trinity.” *Westminster Abbey* (15 september 2015) <http://www.westminster-abbey.org/worship/sermons/2015/september/sermon-given-at-matins-on-the-fifteenth-sunday-after-trinity-2015>, (3 juli 2016).

Yale Project on Climate Change. “Scientific and Public Perspectives on Climate Change”. *Yale Project on Climate Change*. 2013. <https://climatecommunication.yale.edu/publications/scientific-and-public-perspectives-on-climate-change/> (Geraadpleegd: 15 augustus 2019)

Zakaria, Rafia. “What Mortimer did: A Diplomat in British India Blundered a Border. The Consequences Continue to Shape World Politics”. *AEON* (19 juli 2016). <https://aeon.co/essays/how-a-colonial-blunder-grew-into-a-part-of-the-war-on-terror> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

Zaufishan, “Iranian Poetry 'Bani Adam' Inscribed On United Nations Building Entrance,” *Zaufishan's Muslim Library* (17 september 2011) <http://www.zaufishan.co.uk/2011/09/iranian-poetry-bani-adam-inscribed-on.html#sthash.DOGYRON0.dpuf>. (geraadpleegd 30 Januari 2016).

Spreker Onbekend, 2018. Burgerschapsvorming, apart thema of integraal onderdeel van (profiel)onderwijs symposium. <https://curriculum.nu/profielenberaad/> (Geraadpleegd: 30 juni 2019).

Bijlage 1: Interview met de Inspectie van het Onderwijs

“1. Gedurende de afgelopen tien jaar moest de Inspectie telkens weer concluderen dat burgerschapsonderwijs stagneert. In alle rapporten, ook dat van 2016-2017, wordt opgemerkt dat een planmatige aanpak en concrete leerdoelen ontbreken. De meeste scholen weten volgens dit rapport ook niet wat zij hun leerlingen met betrekking tot burgerschap willen leren.

Hoe valt dit te rijmen met uw conclusie dat de scholen in het algemeen aan de wettelijke eisen voldoen, zoals u eveneens meldt in uw rapport 2016-2017?

Dit betekent dat met zeer uiteenlopende invullingen naar onder meer inhoud, aard en frequentie invulling aan wettelijke eisen gegeven kan worden. De wetgever heeft de opdracht tot bevordering van burgerschap terughoudend geformuleerd.

2. De wettelijke eis voor goed burgerschap is dat het onderwijs bijdraagt aan het opgroeien van leerlingen in een pluriforme samenleving, aan het bevorderen van actief burgerschap, evenals hun sociale integratie. Ook dienen zij kennis te hebben van en kennis te maken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdsgenoten.

Hoe is het te verklaren dat deze opdracht vervuld wordt in scholen met een orthodox-christelijke, joodse of islamitische nominatie met diensgevolge een homogene leerling-populatie?

Bij het tot stand komen van de wettelijke opdracht kwam naar voren dat de wetgever ervan uitgaat dat op uiteenlopende manieren invulling aan deze opdracht gegeven kan worden, ongeacht de kenmerken van scholen. Dit betekent onder meer dat scholen met een homogene populatie op andere manieren (dan via de heterogeniteit van de eigen leerlingenpopulatie) invulling aan deze opdracht kunnen geven.

3. De staatssecretaris van Onderwijs heeft in zijn brief van 16 december 2013 aan de Tweede Kamer beloofd dat er prioriteit gegeven zal worden aan burgerschapsonderwijs, omdat er in vergelijking met de kernvakken hieraan te weinig aandacht besteed wordt.

a. Waaruit blijkt volgens de Inspectie dat de staatssecretaris daadwerkelijk dit voornemen in beleid geïmplementeerd heeft?

b. Het ontbreken van formele status heeft tot gevolg dat de handreikingen die vaker als bijdrage worden vermeld geen enkele invloed hebben op het curriculum en de schoolpraktijk.

Hoe kan de bestaande kloof tussen de wettelijke opdracht en de implementatie ervan overbrugd worden?

a. Deze vraag kan het beste worden voorgelegd aan het ministerie van OCW. Meer algemeen kan erop worden gewezen dat de bewindslieden van OCW de Kamer hebben geïnformeerd over de voornemens tot versterking van burgerschapsonderwijs

(zie: [file:///psf/Home/Downloads/kamerbrief-aan-de-tweede-kamer-over-versterking-burgerschapsonderwijs%20\(1\).pdf](file:///psf/Home/Downloads/kamerbrief-aan-de-tweede-kamer-over-versterking-burgerschapsonderwijs%20(1).pdf) en <file:///psf/Home/Downloads/kamerbrief-met-beleidsreactie-op-de-staat-van-het-onderwijs-2015-2016.pdf>).

b. De inspectie wijst in het themarapport over burgerschapsonderwijs (december 2016, beschikbaar via de website van de inspectie) op uiteenlopende mogelijkheden om bij te dragen aan de bevordering van de ontwikkeling van burgerschapsonderwijs, zoals ondersteuning van scholen, bevordering van randvoorwaarden (zoals lesmaterialen, instrumenten voor evaluatie) en verduidelijking van de wettelijke opdracht (zie meer uitgebreid in genoemd rapport). De inspectie doet in dit thema-rapport meerdere aanbevelingen voor verbetering van burgerschapsonderwijs.

4. *In een interview (tijdschrift M&M, maart 2017) merkt staatssecretaris Dekker van onderwijs op dat de schuld van de stagnatie van burgerschapsonderwijs niet bij docenten gelegd kan worden, maar dat het “misschien wel een beetje onze schuld is”.*

Is de inspectie op de hoogte aan wie de grootste verantwoordelijkheid voor de jarenlange stagnatie toegerekend moet worden?

De inspectie constateerde in de afgelopen jaren dat de burgerschapsopdracht in het scholenveld is opgepakt en veel scholen daaraan invulling geven, maar dat de ontwikkeling daarvan slechts langzaam verloopt en stagneert. In genoemd themaonderzoek wijzen scholen op uiteenlopende belemmeringen, zoals de beschikbaarheid van materialen, deskundigheid en andere (zie meer uitgebreid in genoemd rapport).

5. *Het is de taak van de Inspectie te controleren of onderwijs niet strijdig is met de basiswaarden van een democratische rechtsstaat.*

Hoe controleert de Inspectie of de school uitlatingen en handelingen van leerlingen, die in strijd zijn met deze basiswaarden, corrigeert.

Hoe ga je om met leerlingen die deze basiswaarden niet wensen te delen?

Welke gevolgen heeft het als zowel leerling als school niet voldoen aan de wettelijke eisen van burgerschapsvorming?

NB: activiteiten die reeds ontplooid werden vóór de wet burgerschapsvorming een wettelijk vereiste was, worden nu gemeld als voldoende aan de wettelijke eis burgerschapsonderwijs.

a. Het toezicht op het tegengaan van strijdigheid met basiswaarden is voor een deel risico-gericht: de inspectie reageert op signalen, incidenten en risico's. Daarnaast ziet de inspectie door middel van uiteenlopende toezichtvormen toe op de invulling die scholen hieraan geven (zie de standaard onderwijsaanbod, waar dit element onderdeel is van de eisen die aan de basiskwaliteit van scholen gesteld worden; zie

file:///psf/Home/Downloads/Onderzoekskader+voorschoolse+educatie+en+primair+onderwijs.pdf (betreft primair onderwijs, vergelijkbaar met andere onderwijssectoren).

b/c. Van scholen wordt gevraagd oog te hebben voor risico's die leerlingen op het terrein van basiswaarden lopen, waar onder alert te zijn op ongewenste uitingen en daar zowel corrigerend als pro-actief op te reageren. Scholen zijn niet verantwoordelijk voor de opvattingen van leerlingen, maar worden wel aangesproken als het onderwijs niet wordt afgestemd op eventuele risico's. Omdat de wettelijke burgerschapsopdracht een deugdelijkheidseis is, zal de inspectie scholen die hieraan onvoldoende invulling geven, opdracht geven tot herstel. Scholen die geen invulling willen geven aan de wettelijke burgerschapsopdracht, kunnen te maken krijgen met sanctionering. In het algemeen gesproken kan het daarbij in uiterste instantie gaan om gedeeltelijke of gehele intrekking van de bekostiging. Tot heden heeft die situatie zich niet voorgedaan.

6. *De invulling van de Wet burgerschapsonderwijs wordt vrijwel geheel aan de scholen zelf overgelaten. Is de steeds wisselende invulling van de socialiserende functie van het onderwijs door de politiek wellicht niet een van de voornaamste problemen die de stagnatie veroorzaakt hebben? (Bijvoorbeeld bij de verplichte maatschappelijke stage, hield de politiek zich niet alleen bezig met het 'wat' maar ook met 'hoe' burgerschapsvorming geïmplementeerd moet worden binnen de school).*

Zie het antwoord op vraag 3b

7. *In de brief van de staatssecretaris met betrekking tot de wettelijke opdracht tot burgerschapsvorming staat dat het een taak van het onderwijs is dat de leerlingen hun plaats vinden in onze dynamische en pluriforme samenleving.*

Burgerschap dient te worden opgevat als een manier om in de wereld te staan. Is het dan niet logisch dat wij naast de traditionele overdracht van waarden van één natiestaat ook meer aandacht schenken aan wereldburgerschap en universele waarden?

De wetgever heeft ervoor gekozen scholen veel ruimte te geven bij de invulling van het onderwijs ter bevordering van burgerschap. Wel geven zowel de wettelijke opdracht als de kerndoelen voor het basisonderwijs en de onderbouw van het onderwijs hieraan richting. De kerndoelen vragen scholen onder meer aandacht te schenken aan universele waarden, zoals de rechten van de mens, aan het belang van internationale samenwerking, enz.

8. *Staatssecretaris Dekker benadrukt in zijn brief aan de Tweede Kamer enerzijds universele waarden die onafhankelijk van iedereen gelden, anderzijds huldigt hij een particularistische opvatting, namelijk dat ieder individu zijn eigen waarden mag scheppen. Hij benadrukt dat democratie betekent dat het elk individu vrij staat om zich al dan niet door gezamenlijke waarden te laten leiden.*

Raakt de staatssecretaris hier echter niet in een contradictie? Hoe moeten scholen in deze contradictie hun weg vinden?

De burgerschapsopdracht vraagt van scholen dat het onderwijs niet in strijd is met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (zie: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2006-128-p13-SC75886.html>, met name slot).

De inspectie ziet er daarbij op toe dat scholen invulling geven aan de bevordering daarvan. De basiswaarden drukken een minimale set algemeen aanvaarde waarden uit, die van belang zijn voor continuering van de democratische rechtsstaat. Deze zijn dus leidend voor alle scholen.

De wettelijke opdracht laat daarnaast echter nadrukkelijk ruimte voor invullingen die scholen, bijvoorbeeld vanuit de levensbeschouwelijke oriëntatie van de school, willen zetten. Daarbij geldt de eis dat deze invullingen niet in strijd mogen zijn met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat.

De inspectie heeft vanuit het onderwijstoezicht geen aanwijzingen dat in de schoolpraktijk onduidelijk is waarom het hier gaat. Wel stelt de inspectie vast (zie boven) dat scholen het soms moeilijk vinden het burgerschapsonderwijs invulling te geven.”⁷²⁶

⁷²⁶ (Anonieme bron binnen de Inspectie van het Onderwijs, ongepubliceerd interview, 9 oktober, 2017).

Bijlage 2: Brief van Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

>Retouradres Postbus 16375 2500 BJ Den Haag

De heer Bashir Azizi
p/a Lyceum Schöndeln
Postbus 1014
6040 KA Roermond

Voortgezet Onderwijs
Rijnstraat 50
Den Haag
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Contactpersoon
A.C.B. Ten Holter
T +31 6 53 86 44 11
a.c.b.tenholter@minocw.nl

Onze referentie
1445969

Uw e-mail van
04 november 2018

Bijlagen
0

Datum
Betreft Burgerschap

Geachte heer Azizi,

Op 4 november heeft u mij een e-mail gezonden met daarin een verzoek om een onderhoud. Tevens stelt u een aantal vragen over het wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs die u graag zou willen betrekken bij uw promotieonderzoek. Met deze brief reageer ik op uw bericht.

Uit uw vragen blijkt een grote kennis en betrokkenheid met het burgerschapsonderwijs. Ik heb ook van mijn medewerkers vernomen dat u ondertussen uitgebreid met hen heeft gesproken in een onderhoud op het departement, en dat zij op uw vragen zijn ingegaan. U heeft kritische input geleverd op het wetsvoorstel, en u bepleit het belang van een goede verankering in het curriculum. Wat u betreft staat centraal hoe dit gaat landen in de school en klas. Ik hecht zeer aan dit punt. Dit is en blijft de komende jaren hét aandachtspunt.

Uiteraard ben ik graag bereid om mee te werken aan uw verzoek aanvullende informatie te verstrekken, zodat u dit kunt betrekken bij uw onderzoek. Ik hoop dat ik met deze schriftelijke reactie voldoende recht doe aan uw toewijding en inspanningen. Ik kan helaas niet aan uw verzoek voor een persoonlijk onderhoud tegemoet komen. Ik vrees dat dit mijn agenda dat op dit moment niet toe laat.

Bij de beantwoording van uw vragen houd ik uw nummering aan.

1. U spreekt (in het interview met het vakblad M&M van september 2018) de verwachting uit dat als scholen eenmaal het belang inzien van burgerschap dat ze dan ook, in combinatie met de ondersteuning van het ministerie, meer werk maken van burgerschapsonderwijs. Waarop is deze verwachting gebaseerd?

Burgerschapsvorming is een kerntaak van het onderwijs. De inspectie heeft in haar themaonderzoek 'Burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage' van 2016 geconstateerd dat vrijwel alle scholen in hun onderwijs invulling geven aan de bevordering van burgerschap. Scholen geven in dit onderzoek ook aan burgerschapsvorming belangrijk te vinden. Dit is ook mijn ervaring in mijn gesprekken met schoolleiders en docenten. Op dit moment loopt de kwaliteit van

het onderwijs echter uiteen, mede door onduidelijkheid van de wettelijke burgerschapsopdracht. Parallel aan de wijziging van de wettelijke burgerschapsopdracht loopt een traject om het gehele curriculum in het funderend onderwijs te herzien. Op het gebied van burgerschap ontwikkelt een apart ontwikkelteam bouwstenen die de specifieke kennis en vaardigheden van leerlingen beschrijven. Deze opbrengsten vormen de basis voor de herziening van de huidige kerndoelen en eindtermen. Als de wettelijke opdracht meer duidelijkheid biedt, burgerschap een steviger plaats in het curriculum krijgt als gevolg van de curriculumherziening, en de inspectie scherper kan toezien op de wettelijke vereisten, zal dit scholen stimuleren om meer werk te maken van burgerschapsvorming.

2. Scholen moeten volgens u (in de nabije toekomst) meer doen dan 'iets' met burgerschapsonderwijs. Betekent dit dat u concrete eindtermen met de meetbare resultaten gaat formuleren? Hoe verhoudt zich dit dan tot de vakloze status van burgerschapsonderwijs en de eigen vrijheid die scholen hebben met betrekking tot de invulling van het curriculum?

Scholen hebben en houden ook met dit wetsvoorstel een hoge mate van vrijheid om zelf invulling te geven aan de burgerschapsopdracht. Dit is in lijn met hetgeen vastgelegd in artikel 23 van de Grondwet.

Met dit wetsvoorstel krijgt het bevoegd gezag de opdracht om actief burgerschap en sociale cohesie te *bevorderen*. Dit is een steviger formulering dan de huidige passage die voorschrijft dat het onderwijs 'mede gericht' moet zijn op actief burgerschap. Tevens zal de wijze waarop het burgerschapsonderwijs vorm krijgt 'doelgericht' en 'samenhangend' dienen te zijn en dient het zich tenminste herkenbaar te richten op de gemeenschappelijke kern. Dat heeft, op basis van de thans reeds geldende wettelijke bepalingen met betrekking tot kwaliteitszorg, ook een relatie met de kwaliteitszorg, waarbij scholen burgerschapsdoelen formuleren, leerplannen opstellen, opbrengsten daarvan volgen en leerresultaten in kaart brengen en waar nodig hun aanpak aanpassen. Het gaat daarbij om concreet uitgewerkte leerdoelen waarin scholen uitdrukken welke kennis, houdingen en vaardigheden ze leerlingen op verschillende momenten in de schoolloopbaan willen bijbrengen, en op basis waarvan het onderwijsaanbod kan worden vormgegeven. De inspectie houdt hierop toezicht.

Zoals aangegeven is dit niet de enige ontwikkeling op het gebied van burgerschap. Ook in de curriculumherziening neemt burgerschap een belangrijke plaats in. Hoe burgerschap uiteindelijk verankerd zal worden in kerndoelen en eindtermen is nu nog niet bekend. Deze afweging zal worden gemaakt in de brede context van de integrale curriculumherziening, waarbij rekening gehouden wordt met de samenhang binnen het gehele curriculum.

3. U stelt dat burgerschap 'breder' in de school moet worden gedragen. Kunt u concreet aangeven hoe de hulp van alle docenten en schoolleiders binnen de strikte onderwijstijd geregeld zou kunnen worden, zonder dat dit nog meer gaat drukken op de werkbelasting van docenten en schoolleiders?

Het is uiteraard aan scholen om te bepalen op welke manier docenten worden betrokken bij het burgerschapsonderwijs. Daar ga ik niets over voorschrijven. Wat ik wel van plan ben, is vastleggen in de wet dat het bevoegd gezag zorg moet

dragen voor een cultuur waarin alle bij het onderwijs betrokken personen in hun uitingen handelen in lijn met de basiswaarden van de democratische samenleving. Bestuurders, docenten, ondersteunend personeel en vrijwilligers geven de oefenplaats in de school vorm door het goede voorbeeld te geven door in hun uitingen te handelen in overeenstemming met voornoemde basiswaarden en de universeel aanvaarde mensenrechten. Op deze manier speelt iedereen een rol bij de burgerschapsvorming van leerlingen. Daarnaast wordt er binnen de curriculumherziening toegewerkt naar een kerncurriculum met daarin een stevige rol voor burgerschapsonderwijs, met voldoende ruimte voor scholen om eigen afwegingen te maken. Als het curriculum meer in balans is en daarmee minder overladen, en burgerschap hier een vast onderdeel van wordt, dan komt daarmee automatisch meer ruimte voor docenten om hier aandacht aan te geven.

4. Zowel in de kamerbrief van de vorige minister van OCW als in uw nieuwe voorstel wordt beloofd dat er prioriteit gegeven zal worden aan burgerschapsonderwijs. Wat betekent deze prioritering in de praktijk voor een leerling gedurende zijn/haar loopbaan binnen de school? Hoe weten de leerlingen welke taken ze moeten uitvoeren en hoe wordt diens persoonlijke groei als democratische burger gewaardeerd?

Het wetsvoorstel maakt aan het bevoegd gezag duidelijk dat de inspanningen op het gebied van burgerschap niet (meer) vrijblijvend zijn. De wijze waarop scholen invulling dienen te geven aan de burgerschapsopdracht is 'samenhangend' en 'doelgericht'. Samenhangend betekent dat het bevoegd gezag een visie dient te ontwikkelen op het burgerschapsonderwijs die zodanig in het onderwijsprogramma tot uitdrukking komt dat sprake is van een door de leerjaren heen samenhangend programma dat de burgerschapsvorming van leerlingen bevordert. Doelgericht houdt in dat het bevoegd gezag concreet formuleert wat leerlingen zullen leren. De bedoeling is dat de school een onderwijsprogramma hanteert dat verschillende activiteiten verbindt die zijn gekoppeld aan heldere leerdoelen, toegespitst op de leerlingpopulatie, en waarin stapsgewijs wordt toegewerkt naar de realisering van de leerdoelen. Deze visie op en planmatige uitwerking van het burgerschapsonderwijs dienen op grond van de bestaande bepalingen ook hun beslag te krijgen in de schoolgids en het schoolplan. Daarnaast vindt de uitwerking van de concrete kerndoelen en eindtermen plaats binnen het curriculumtraject en mijn verwachting is dat dat ook meer duidelijkheid zal bieden van wat de overheid verwacht van het onderwijs.

Op dit punt ligt er ook uitdrukkelijk een taak voor scholen. Het eigenaarschap van het burgerschapsonderwijs ligt nu bij de scholen en zal ook in de toekomst bij scholen blijven liggen. De inhoud van burgerschapsonderwijs kan nauw worden verbonden met specifieke waarden en normen die voort (kunnen) komen uit de levensbeschouwelijke of pedagogische grondslag van scholen. Scholen hebben de vrijheid zelf invulling te geven aan de burgerschapsopdracht, afhankelijk van hun eigen visie op burgerschap, gegeven de identiteit van de school en de schoolcontext. Hiermee staan scholen ook zelf aan de lat om leerdoelen te formuleren.

5. Onder de kop "10 administratieve lasten", wordt gesteld dat het wetsvoorstel de eisen voor scholen aanscherpt. Wat betekent dit concreet voor docenten en leerlingen?

Op grond van het wetsvoorstel moeten scholen zich inspannen om het burgerschapsonderwijs doelgericht en samenhangend te maken. Door te kiezen voor een dergelijke formulering maak ik de burgerschapsopdracht onderdeel van de kwaliteitszorg. Scholen moeten op grond van deze bepaling burgerschapsdoelen formuleren, leerplannen opstellen, opbrengsten daarvan volgen en leerresultaten in kaart brengen en waar nodig hun aanpak aanpassen. Het gaat daarbij om concreet uitgewerkte leerdoelen waarin scholen uitdrukken welke kennis, houdingen en vaardigheden ze leerlingen op verschillende momenten in de schoolloopbaan willen bijbrengen, en op basis waarvan het onderwijsaanbod kan worden vormgegeven. Leraren spelen hierin een centrale rol.

6. Tot nu toe heeft burgerschap niet de status van een vak. Hoe is het dan mogelijk een 'ononderbroken' ontwikkelingslijn in burgerschap te realiseren en te bewaken?

Ook zonder status van een 'vak' is te sturen op een ononderbroken ontwikkelingslijn. Zoals de inspectie in haar themaonderzoek *Burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage van 2016* constateert: "Burgerschap is een 'groot' begrip en heeft vertaling nodig. Vertaling naar wat de school onder burgerschap verstaat, wat ze 'goede burgers' vindt en wat leerlingen nodig hebben om dat te zijn en worden. Om adequaat onderwijs te kunnen geven is nodig dat dit een gemeenschappelijke vertaling is, die ook concreet gemaakt wordt. Er is dus een visie nodig op burgerschap, waarin vanuit de idealen van de school concreet wordt uitgewerkt wat de school met haar burgerschapsonderwijs bereiken wil, en welke leerdoelen daarbij horen."

Het is vervolgens aan de docenten om met elkaar te komen tot een doorsnijdend programma dat leidt tot de gewenste doelen. Vakken als maatschappijleer, godsdienst, levensbeschouwing, geschiedenis, aardrijkskunde, sport en beweging en drama en beeldende vorming zijn bij uitstek geschikt om invulling te geven aan onderdelen van dat brede burgerschapsprogramma. Ook in mentorlessen, projecten of door middel van excursies komen burgerschapsonderwerpen aan de orde. Wat van belang is dat scholen beter in beeld hebben wat ze allemaal al doen op het gebied van burgerschap, waar gaten vallen en hoe ze het aanéén kunnen rijgen tot een doorlopende leerlijn.

7. Onder de kop "kwaliteitszorg" wordt gesteld dat ook al in het huidige wettelijke kader in het schoolplan vastgelegd moet worden hoe leraren ondersteund en gefaciliteerd moeten worden. Welke docenten moeten volgens u gefaciliteerd en ondersteund worden voor burgerschapsonderwijs?

Op grond van het huidige wettelijk kader dient het bevoegd gezag in het schoolplan vast te leggen hoe leraren zullen worden ondersteund en gefaciliteerd, en wel zodat het bijdraagt aan de ontwikkeling en de uitvoering van het onderwijskundig beleid. Scholen bepalen zelf welke docenten faciliteiten en ondersteuning nodig hebben.

8. Hoe maken we de doelen in het kader van burgerschap minder afhankelijk van het idealisme van toevallige passanten (docenten, schoolleider) op school?

De verduidelijking van de wettelijke burgerschapsopdracht in combinatie met de curriculumherziening bevestigt dat het besteden van aandacht aan burgerschap een kerntaak is van het onderwijs. Het wordt steviger gepositioneerd in het hart van het onderwijs en er wordt op toegezien door de inspectie. Daarbij zullen we het burgerschapsonderwijs de komende jaren landelijk blijven monitoren, zodat we te zijner tijd kunnen bezien of een vervolgstap wenselijk of noodzakelijk is.

Onze referentie
1445969

Tot slot wil ik u van harte bedanken voor uw vragen, waaruit een grote betrokkenheid bij het burgerschapsonderwijs spreekt. Ik hoop dat ik, hoewel ik niet aan uw verzoek om een gesprek tegemoet kan komen, met deze reactie een bijdrage heb kunnen leveren aan uw onderzoek. Ik wens u veel succes bij de voltooiing van uw promotieonderzoek.

Met vriendelijke groet,

de minister voor Basis- en Voortgezet Onderwijs en Media,

Arie Slob

Bijlage 3: Model van Oxley & Morris'

	“Intended antecedents” (Maatschappelijke context en theorie)	“Intended transactions” (Beoogde soort activiteiten die leerlingen hebben gedaan)	“Intended outcomes” (Beoogde elementen die de leerling hebben geleerd na onderwijs)
Politiek	De heersende stroming van ‘kosmopolitische democratie’	De heersende stroming van ‘kosmopolitische democratie’	De heersende stroming ‘kosmopolitische democratie’
Moreel	Aandacht voor mensenrechten en verantwoordelijkheden, sterke kosmopolitische idealen	Enige aanduiding van het ‘nieuw kosmopolitische’ perspectief, aandacht voor mensenrechten en verantwoordelijkheden	Enige aanduiding van het ‘nieuw kosmopolitische’ perspectief, aandacht voor mensenrechten, verplichtingen en empathie
Economisch	Aandacht voor internationale ontwikkelingsperspectief en	Internationale ontwikkelingsperspectief en, maar ook een gedeeltelijke discussie over ‘fair trade’	Aandacht voor de voordelen van globale handel en technologie voor internationale ontwikkeling
Cultureel	Aandacht voor de globalisering van kunst, media, taal, wetenschap en technologie; positieve kenmerken van multiculturalisme	Sterke focus op het verhogen van multicultureel bewustzijn	Sterke focus op multicultureel bewustzijn
Sociaal	Aandacht voor ideeën van de globale gemeenschap en het verbeteren van	Aandacht voor het ontwikkelen van de relatie tussen school en scholieren in	Sterke focus op samenwerking en inclusiviteit

	communicatie tussen mensen.	verschillende landen en culturen.	
Kritisch	Aandacht voor ideeën over vooroordelen en stereotypering.	Aandacht voor het betwisten van stereotyperingen en de heersende zienswijze van ondergeschikte bevolkingsgroepen	Aandacht voor het betwisten van stereotypen en het veranderen van perspectieven over ondergeschikte bevolkingsgroepen.
Ecologisch	Aandacht voor 'duurzaam ontwikkelings-' beleid en principes, antropocentrisch perspectief	Aandacht voor het duurzaam behouden van het klimaat	Aandacht voor antropocentrische zorgen over de menselijke conditie in relatie tot het klimaat
Spiritueel	Aandacht voor geloofssystemen als coherente eenheden	Aandacht voor het verkennen van geloofssystemen van de belangrijkste religies	Aandacht voor het verkennen van identiteiten in relatie tot geloofssystemen

⁷²⁷

⁷²⁷ In dit model wordt ook aangegeven welke elementen al aanwezig zijn, door kleurcodering toe te voegen en het toevoegen van tekst als sterk aanwezig, minder aanwezig etc. Oxley & Morris, Global Citizenship”, 318.

Bijlage 4: Eigen invulling model Oxley & Morris

	“Intended antecedents” (Maatschappelijke context en theorie)	“Intended transactions” (Beoogde soort activiteiten die leerlingen hebben gedaan)	“Intended outcomes” (Beoogde elementen die de leerling hebben geleerd na onderwijs)
Politiek	<p>Kennis van wat een democratie inhoudt, de verhouding van begrensde en niet-begrensde democratie. Ook aandacht voor de relatie tussen democratie en kosmopolitisme. Debatten over E.U en andere internationale instituties moeten behandeld worden.</p>	<p>Scholieren krijgen mogelijkheden om te oefenen met democratische processen. Mogelijkheden tot bezoek aan internationale instituties. Debatten organiseren over de relatie tussen nationale en internationale instituties.</p>	<p>Begrip van democratie en democratische processen in mondiale context. Bewustzijn over de grenzen van democratie en over de politieke relaties in de wereld.</p>
Moreel	<p>Leerlingen hebben kennis van mensenrechten en de verantwoordelijkheid-en die ermee gepaard gaan. Ook moeten kosmopolitische idealen uitgelegd worden. Kennis over mensenrechtenschen-dingen, mensenrechtenorgan- isaties en de instituties die hiermee werken. (zoals de V.N. en het</p>	<p>Leerlingen casuonderzoek laten doen naar mensenrechtenschen- dingen. Maatschappelijke projecten betreffende zaken zoals asielrecht voor/door leerlingen laten organiseren. Gesprekken met mensen, van wie de (fundamentele) rechten geschonden zijn, organiseren.</p>	<p>Kennis van kosmopolitische idealen en mensenrechten is aanwezig. De algemene ethische status van mensenrechten wordt gerespecteerd. Verantwoordelijk- heid dragen voor het naleven van mensenrechten.</p>

	Internationaal Gerechtshof)		
Economisch	Aandacht voor internationale ontwikkelingsperspectieven en verantwoord ondernemen.	Discussie over 'fair trade' en ethisch verantwoord ondernemen. Onderzoek naar herkomst (en werkomstandigheden) van producten die leerlingen zelf gebruiken.	Leerlingen moeten kennis hebben van wat internationale ontwikkeling inhoudt. Ze moeten bewust zijn van de problemen die ontstaan, wanneer producten niet 'fair trade' zijn en er niet ethisch verantwoord wordt ondernomen.
Cultureel	Kennis van globaliseringsprocessen de pluriforme samenleving. Kennis van andere (sub)culturen.	Onderzoek laten doen naar de positieve en negatieve impact van globaliseringsprocessen. Leerlingen bewust in aanraking laten komen met andere culturen.	De leerling moet zich open naar de wereld en andere culturen opstellen. De leerling heeft begrip van hoe globalisering werkt.
Sociaal	Aandacht voor ideeën van de globale gemeenschap en het verbeteren van communicatie tussen mensen.	Samenwerkingsverbanden ontwikkelen tussen scholen en scholieren in verschillende landen en culturen. Leerlingen laten oefenen met het opereren in de publieke ruimte.	Leerlingen hebben geleerd samen te werken en ze proberen bewust inclusiviteit te bevorderen, zowel op lokale, nationale als internationale schaal.
Kritisch	Kennisnemen van hoe vooroordelen en stereotypes werken, wat huidige vooroordelen	Bestaande vooroordelen die leerlingen hebben betwisten en leerlingen bewust in aanraking laten	Leerlingen zijn zich bewust van het bestaan van vooroordelen, en

	<p>zijn, en hoe dit gevolgen heeft voor de wereld. Leerlingen verkrijgen kennis over het koloniale verleden en de processen van uitbuiting en imperialisme die daarmee gepaard gingen. Ook wordt kennis genomen van huidige vormen van uitbuiting. (bijvoorbeeld: moderne slavernij, uitbuiting van arbeiders in de kledingsector) Leerlingen hebben kennis van wetenschappelijke inzichten op het gebied van de natuurwetenschappen, sociologie, psychologie en politieke wetenschappen.</p>	<p>komen met de gevolgen die vooroordelen en stereotyperingen hebben. Ook laten zien dat heersende visies op bepaalde bevolkingsgroepen het effect hebben dat deze groepen gemarginaliseerd worden en ondergeschikt worden gemaakt. Leerlingen doen onderzoek naar hoe het koloniale verleden en de daarmee gepaarde processen die nog steeds zichtbaar zijn en bepaalde gevolgen hebben in de huidige wereld. Leerlingen leren met behulp van wetenschapsfilosofische methodiek het verschil tussen alledaagse en wetenschappelijke scepsis en kunnen dit toepassen op berichten in de media.</p>	<p>deze niet meer automatisch voor waar aannemen. Ook zijn ze zich bewust van de marginalisatie in samenlevingen en een actieve houding hebben om dit te betwisten. De leerling zijn zich bewust van het koloniale verleden en hoe dit nog steeds zichtbaar is in de huidige wereld. de leerlingen, als kritische en betrokken burger, begrijpen het belang en de relevantie van de wetenschappen en kunnen beoordelen of berichten de werkelijkheid betrouwbaar weergeven of dat er sprake is van nepnieuws, dogma's of propaganda.</p>
Ecologisch	<p>Aandacht voor 'duurzaam ontwikkelings-' beleid en principes. Er wordt kennis opgedaan over huidige</p>	<p>Aandacht voor het duurzaam behouden van het klimaat. Aangezien we op korte termijn te maken krijgen met</p>	<p>Leerlingen houden rekening met hun eigen omgeving en het klimaat. Ze zijn op de hoogte van de</p>

	<p>klimateproblematiek (zoals de huidige wetenschap deze beschrijft), en over de gevolgen die dit voor de wereld heeft. Aandacht voor de verantwoordelijk van de leerlingen om zorg te dragen voor de eigen omgeving en het klimaat in zijn algemeenheid.</p>	<p>klimatemigratie, doet de leerling hier onderzoek naar. Reik mogelijkheden aan leerlingen aan om te spreken met bedrijven of wetenschappers die oplossingen zoeken voor klimaatproblemen. Scholen zijn klimaatpositief.</p>	<p>wetenschappelijke kennis van het klimaatprobleem en beschouwen dit als feitelijk. Ze weten wat duurzaamheid is en het belang ervan voor de planeet. Ze zijn voorbereid op toekomstige klimatologische problemen als klimaatmigratie.</p>
Spiritueel	<p>Leerlingen hebben kennis van de wereldreligies. Ook kennen ze het verschil tussen geloof en religie.</p>	<p>Aandacht voor het verkennen van geloofssystemen van de wereldreligies</p>	<p>De leerling is op de hoogte van de verschillende wereldreligies en begrijpen dat deze religies ook een globale rol spelen.</p>

Bijlage 5: Interview met Daniel Dennett

Daniel Dennett, ongepubliceerd interview, 21 Oktober, 2018

1. What should be the scope and content of your proposed curriculum for religious education? What kind of teachers' expertise is required for this? Should the teacher be neutral?

Yes of course the teachers should TRY to be neutral. They won't succeed, but that's OK; they must try, and the effects will be evident. No expertise is required beyond the ability to read and (more or less) understand the curriculum materials, which should be scrupulously objective, carefully cataloguing and describing the history, rituals, texts, commands and prohibitions (and their variations within the religion). Ideally, each religion covered should have the opportunity to edit the material offered, but under strictly 'scientific' rules: they may not delete proven facts about the history of their religion, for instance, and they may not add material that goes beyond what they can support with evidence as in a court of law.

2. How should we select from the vast amount of religious texts and sources? What's really relevant here?

Ideally, each group should be invited to create its own profile, its own chapter, for the curriculum, but with the understanding that it would be scrutinized by the rest of the participants for factual accuracy, etc. For instance, Roman Catholics should not imagine that they could delete information about anti-semitism in their history, or the Inquisition, and Muslims (and Mormons) should not imagine that they could delete information about the status of women in their history. No claims of being the one true religion would be acceptable, though it is perfectly acceptable for a religion to admit that they CLAIM to be the only true religion.

3. How should we teach students to distinguish between facts and metaphorical utterances without giving offense?

This is a delicate issue. Many—maybe all—religious doctrines depend on blurring the line between literal and metaphorical truth, and with a few striking exceptions (literalist Evangelicals in the USA, for instance), they object to being characterized as holding that, say, the biblical accounts of miracles are literally true. Perhaps the best way of dealing with this is to create some non-religious counterparts and show the students what is at issue. When Leonardo da Vinci

shouts “I am the King of the World” in *TITANNIC*, we don’t take him to be a delusional maniac.

4. How should we avoid conflicts between students on the interpretation of dogmas?

First, by explaining to them that (1) they are not obliged to defend or recant or even explain any of the material in the curriculum dealing with their faith. If they don’t know, or are afraid to make a mistake of interpretation, they should be allowed to decline to participate, but of course there is a cost to that. Undefined, unexplained doctrines and practices will probably not win the acceptance of the other students. Nobody should be bullied into being an apologist. “I don’t know what we would say” is always an acceptable answer, and should not be followed by persistent demands. It must be remembered—and all should be reminded—that youngsters are novices in their own religious traditions and should not be held accountable for errors or gaps in their education about this. If a student boldly tries to explain/defend a doctrine and is quickly confounded or rebutted by a classmate, this should not be taken as a defeat of the whole religion, but just as a poor defense under the conditions.

Curriculum vitae

(Mohamed) Bashir Azizi is geboren op 21-03-1957 in Khanabad, Afghanistan. Na cum laude te zijn afgestudeerd in Biologie aan de 'Faculty of Science' aan de Universiteit van Kabul (1978-1981) en vervolgens cum laude zijn master Biologie te hebben afgerond aan de 'Tajik State University' in Doesjanbe (1988-1990), vervulde hij van 1988 tot 1991 een diplomatieke functie aan het Afghaanse consulaat in Doesjanbe, Tadzjikistan.

Nadat hij gevlucht is uit Afghanistan, verkreeg hij in 1993 in Nederland de status van politiek vluchteling. Vanaf 1997 is hij werkzaam als docent scheikunde, maatschappijleer en maatschappijwetenschappen in het voortgezet onderwijs bij de Stichting Onderwijs Midden-Limburg en vanaf 2007 is hij sectievoorzitter maatschappijwetenschappen bij het Mundium College Lyceum Schöndeln te Roermond van SOML.

Naast zijn werkzaamheden als docent heeft hij de 2^e graads bevoegdheid betreffende de vakken scheikunde (2002) en maatschappijleer (2005) behaald. Vervolgens behaalde hij de master leraar Maatschappijleer bij Fontys Hogescholen in Tilburg (2007) en de master Filosofie bij de Universiteit van Tilburg in 2011. Hij is op 1 maart 2015 gestart met zijn onderzoek als buitenpromovendus aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden onder de begeleiding van Prof. dr. P. B. Cliteur van de Universiteit Leiden en Prof. dr. W. Veugelers van de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Hij is een leraar die zelf ook studeert, sterker nog: het is zijn hobby.

Publicaties: Nawroz: motivation and cultural mission, a case study reunderstanding of cultural heritage. Shahmoama: Nederland, 2003. (gepubliceerd in het Perzisch)

In de Spiegel van Afghanistan: mogelijksvoorwaarden voor de vrijheid van het subject in een gesloten samenleving. Universiteit van Tilburg, Filosofie: Tilburg, 2011. (master thesis)